

Usul İslam Araştırmaları
ISSN 1305-2632 | e-ISSN 2147-8279
Ekim/October 2022, 38 (38): 1-30

**İmam Muhammed'in el-Asl Adlı Eserinde İstihsan Kelimesi ve
Türevlerinin Geçmediği İstihsan Örnekleri Üzerine Bazı Mülâhazalar**

Some Remarks on Istihsan Examples of Imam Muhammad's al-Asl in
Which the Word Istihsan and Its Derivatives Are Not Used

Özlem Kahya Öncel

Dr.

ravza.medicine@hotmail.com | ORCID: 0000-0002-2301-3643

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliř Tarihi/Received: 16 Haziran/June 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 15 Ağustos/August 2022

Yayın Tarihi/Published: 01 Ekim/October 2022

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Ekim/October

Cilt/Volume: 38 **Sayı/Issue:** 38 **Sayfa/Pages:** 1-30

Cite as/Atıf: Kahya Öncel, Özlem. "İmam Muhammed'in el-Asl Adlı Eserinde İstihsan Kelimesi ve Türevlerinin Geçmediği İstihsan Örnekleri Üzerine Bazı Mülâhazalar [Some Remarks on Istihsan Examples of Imam Muhammad's al-Asl in Which the Word Istihsan and Its Derivatives Are Not Used]". Usul İslam Araştırmaları-Usul Islamic Studies 38/38 (Ekim 2022): 1-30.
<https://doi.org/10.56361/usul.1131658>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı/Published by: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi/İstanbul Sabahattin Zaim University.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Özlem Kahya Öncel).

Öz*

Hanefî usûl düşüncesinin özgün kimliğini en iyi şekilde yansıtan istihsan kavramı üzerine bugüne kadar birçok çalışma yapılmış; bunlardan bir kısmı istihsan prensibinin uygulamadaki yeri ve işlevini ortaya koymayı hedeflediğinden belirli bir Hanefî furû' fıkıh eserinde yürütülmüştür. Biz de bu makâlemizde Hanefî mezhebinin ilk ve temel eserlerinden biri olan *el-Asl*'ın tamamını okuyarak ulaştığımız istihsan örnekleri içerisinde "istihsan" kelimesi ve türevlerinin kullanılmadığı örnekler üzerinde bir inceleme yaptık. İncelemelerimiz neticesinde bu örneklerin bir kısmında sadece kıyas kavramının kullanıldığı sonucuna vardık. Sadece kıyas kavramının kullanıldığı bu örneklerin bazısında kıyasın terk edildiğinin de açıkça dile getirildiğini gördük. Örneklerin diğer bir kısmında ise istihsan yahut kıyası karşılamak üzere "hasen", "ehabbu ileyye", "kabih" gibi farklı lafız ve ibârelerin tercih edildiğini; bir bölümünde ise sadece istihsan gerekçesine yahut hükmüne yer verilmekle yetinildiğini tespit ettik. Bu örnekler göz ardı edilemeyecek kadar çok sayıda olup bu makâle de söz konusu örneklerin dışarıda bırakıldığı bir araştırma ile *el-Asl*'daki istihsan anlayışı hakkında kapsayıcı ve isâbetli sonuçlara ulaşmanın mümkün olmadığını göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Teşekkül Dönemi, Fıkıh Usûlü, el-Asl, İstihsan, Kıyas.

* Bu makâle Prof. Dr. Hasan Hacak danışmanlığında hazırlanan "İmam Muhammed'in *el-Asl* Adlı Eserinde İstihsan" başlıklı tezimizden üretilmiştir.

Some Remarks on *Istihsan* Examples of Imam Muhammad's *al-Asl* in Which the Word *Istihsan* and Its Derivatives Are Not Used

Abstract

Many studies have been conducted on the concept of *istihsan* a term which best reflects the original identity of the Hanafi legal theory. Some of them were carried out in a specific Hanafi *furū'* law work, as they aimed to reveal the place and function of the principle of *istihsan* in practice. In this article, we examine the examples of *istihsan* in which the word *istihsan* and its derivatives are not used that we selected by reading the entirety of *al-Asl*, which is the most basic and voluminous work of the Hanafi school. As a result of this examination, it is understood that to indicate *istihsan* and *qiyas*, some examples use only the concept of *qiyas*, some use different words and phrases while some others are contented with enouncing only the legal ground or the provision of *istihsan*. Additionally, in this article, we aim to show that it is not possible to reach comprehensive and accurate conclusions about the understanding of *istihsan* when the numerous examples which are addressed in this article from *al-Asl* are ignored.

Keywords: Formation period, *Fiqh* method, *al-Asl*, *Istihsan*, *Qiyas*.

ملاحظات على أمثلة الاستحسان في كتاب الأصل للإمام محمد، التي لم تُستخدم فيها لفظة

الاستحسان أو أحد مشتقاتها

الملخص

يعد مفهوم الاستحسان حسب اعتقادنا من أكثر المواضيع التي تعكس الهوية الحقيقية للفكر الحنفي الأصولي. وهناك العديد من الدراسات التي بحثت هذا المفهوم حتى يومنا هذا. بعض هذه الدراسات كانت تحذف لبيان مكانة ووظيفة مبدأ الاستحسان في التطبيقات العملية؛ لذلك فقد ارتكزت على مرجع محدد من كتب الفروع في المذهب الحنفي. وهذا ما سلكناه في بحثنا هذا أيضاً، فقد اعتمدنا على كتاب الأصل الذي يعد المرجع الأساسي والأكثر حجماً في المذهب الحنفي، وبعد قراءة شاملة للكتاب توصلنا إلى أمثلة الاستحسان التي لم تستخدم فيها لفظة الاستحسان أو أحد مشتقاتها، ثم قمنا بدراستها، وكانت خلاصة هذه الدراسة أن بعض هذه الأمثلة استخدم فيها مفهوم القياس فقط لا غير. وهذه الأمثلة التي استخدم فيها مفهوم القياس وجدنا أن بعضها قد ذكر فيه بصريح العبارة ترك القياس. أما البعض الآخر فقد وجدنا أنه رجح فيها استخدام عبارات مثل: "حسن"، "أحب إليه"، "قيح" وغيرها للتعبير عن القياس أو الاستحسان. ووجدنا في القسم الآخر من الأمثلة أنه اكتفى فيها بذكر وجه الاستحسان أو حكمه، وتحذف في هذا البحث لبيان أن هذه الأمثلة الواردة في كتاب "الأصل" من الكثرة بمكان بحيث لا يمكن الوصول إلى نتائج شاملة وصائبة حول مفهوم الاستحسان إذا تغاضينا عنها أو استثنيناها.

الكلمات المفتاحية: دور التأسيس، أصول الفقه، الأصل، الاستحسان، القياس.

Giriş

Hanefî mezhebinin tevâtür yoluyla ulaşan ve mezhep imamlarının görüşlerini en doğru şekilde aktaran zâhiru'r-rivâye eserleri içerisinde en hacimlisi *el-Asl*'dir. Kaynaklarda İmam Muhammed'in ilk telif ettiği eserin *el-Asl* olduğu belirtilmekte¹, hâkim kanaat da bu yöndedir.² Eserin ne zaman yazıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte “Velâ” ve “Mefkûd” bölümlerinde geçen tarihî verilerden ve diğer bazı ipuçlarından hareketle İmam Muhammed'in *el-Asl*'ı yaklaşık 160 (776/777) yılında yazmaya başlamış olabileceği düşünülmektedir.³ Serahsî ilk telifini tamamlamasının ardından İmam Muhammed'in *el-Asl*'ı –az bir kısmı hariç- yeniden yazdığını nakleder. Bu bilgiye “radâ” bölümünün başında yer veren Serahsî, bölümün İmam Muhammed'e aidiyeti hususunda âlimler arasında görüş ayrılığı bulunduğunu; oysaki radâ kitabının ilk yazılan kitaplardan olup ikinci kez gözden geçirilmeyen kısımda yer aldığını ifade eder.⁴ Dolayısıyla diğer kitaplar ile radâ kitabı arasında bulunan, âlimleri bölümün yazarı konusunda şüpheye düşürecek nitelikteki uslûp farklılığının da bundan kaynaklandığı söylenebilir. Burada araştırmamız açısından önemli bir nokta, radâ kitabında eserin ikinci kez telif edilen kitaplarından farklı olarak nass, sünnet, icmâ' gibi delillere sıklıkla yer verilmiş olmasıdır. Buradan hareketle İmam Muhammed'in eseri ikinci kez gözden geçirdiği sırada delil ve gerekçelerin çoğunu çıkardığı sonucuna varılmıştır. Bununla beraber eserin gözden geçirilmiş olan ikinci versiyonunda da -her ne kadar ilkinde nazaran daha az sıklıkta olsa da- akli ve nakli delillere yer verilmiştir. Araştırma konumuz olan istihsan da bu deliller arasında bulunup *el-Asl*'da pek çok yerde geçmektedir. Bazı örneklerde tek başına gelen istihsan

¹ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kütubi ve'l-fünûn*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, ts.), 1/81, 2/1282.

² Bk. Halit Ünal, “*el-Asl*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/494; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkhı Âlimleri*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 17.

³ Mehmet Boynukalin, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybani'nin Kitabü'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı ve Fıkh Usulü Açısından Tahlili*, (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2009), 83-84.

⁴ Bk. Ebû Bekir Şemsü'l-cimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsî, *el-Mebsût*, (Kâhire: Matbaatü's-Saâde, 1324-1331/1906-1913), 30/287.

kavramı, bazısında kıyas ile birlikte bir kavram çifti olarak İmam Muhammed'in diğer eserlerinde görülmeyen sıklıkta karşımıza çıkmaktadır.⁵

Belirli bir eserde belirli bir kavram araştırması yapmak için ilk olarak bahsi geçen kavramın eserde geçtiği yerlerin tespiti şarttır. Ancak biz *el-Asl*'ın tamamını istihsan prensibi merkezinde okuduğumuzda söz konusu tespit çalışmasının başlangıç olarak şart olmakla birlikte yeterli olmadığına şahit olduk. Daha açık ifade edecek olursak *el-Asl*'da geçen istihsan örneklerinin göz ardı edilemeyecek kadar büyük bir bölümünde ne istihsan kelimesi ne de türevlerine yer verildiğini; bunun yerine bazen sadece kıyas kavramının bazen de tamamen farklı ifade ve ibârelerin kullanıldığını tespit ettik. Örneklerin bir kısmında ise sadece istihsan gerekçesinin yahut yalnızca istihsana dayalı hükmün verilmesi ile yetinildiğini gördük. Bu örneklerin birer istihsan örneği olduğu bilgisine ise *el-Asl*'ın kendi uslûbundan ve getirdiği açıklamalardan ulaşmak mümkün olmakla birlikte bilhassa son grup istihsan örneklerinde bu bilgiye ancak müteahhir dönem furû' fıkıh eserleri ile yapılan mukayeseli okumalar neticesinde ulaşılabilir. Biz de bu nedenle *el-Asl*'ı Serahsî'nin *el-Mebsût* adlı eseri ile eş zamanlı bir okumaya tâbi tuttuk.

el-Asl'daki istihsan örneklerini bu açıdan incelemeye geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi için istihsan kavramı hakkında kısa bir ön bilgi vermenin gerekli olduğunu düşünüyoruz.

I. Hanefî Usûl Eserlerinde İstihsan Kavramı

A. İstihsan Kavramının Tanımı

Arapça “حسن” kökünden türeyen “istihsan” kelimesi, sözlükte “bir şeyi iyi ve güzel bulmak”, “beğenmek”⁶, “bir şeyin iyi ve güzel olduğuna inanmak”⁷

⁵ Tespitler için bk. Boynukalın, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybani'nin Kitabü'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı*, 71, 110, 118.

⁶ İsmâil b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-luga ve Sihâhu'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1990), “hasen”, 5/2099; İmâm el-Allâme Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, tsh. Emin Muhammed Abdulvehhâb, Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî, (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1997), “faslu'l-hâ el-mühmele”, 3/177, 180.

⁷ Ali b. Muhammed eş-Şerîf Cürçânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, (Beyrut: Mektebet-ü Lübnan, 1985), “elif”, 18.

anlamlarına gelip “bir şeyi çirkin görmek” anlamındaki “استقبح” kelimesinin zıddıdır.⁸

Farklı görüşler bulunmakla birlikte hâkim kanaat istihsan kavramını teknik anlamı ile ilk defa kullanan ismin Ebû Hanîfe olduğu yönündedir.⁹ Ancak ne kendisinden ne de öğrencileri Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’den istihsanın tanımı hakkında bize bir bilgi ulaşmamıştır. İlk istihsan tanımı ise Ebu’l-Hasen el-Kerhî’ye (ö. 340/952) nispet edilen “İstihsan, müctehidin bir meselede, daha kuvvetli bir sebepten dolayı benzeri meselelerde verdiği hükümden vazgeçerek başka bir hükmü esas almasıdır” şeklindeki tarifdir.¹⁰

Hanefî usûlünü sistemli şekilde sunan ve usûle dair kavramları belirli bir ilmî metoda göre ele alan günümüze ulaşmış ilk kapsamlı usûl eseri Cessâs’ın (ö. 370/981) olup¹¹ ona göre ise istihsan, “kendisine nispetle üstünlüğü bulunan bir delil sebebiyle kıyasın terk edilmesidir. Bu da iki şekilde olur: Birincisi, iki “asıl” ile benzerlik gösteren ve bunlar arasında kalan bir “fer”in bu iki asıldan birine ilhâkını gerektiren bir delâlet sebebiyle o asla ilhâk edilmesidir. İkincisi ise illetin varlığı ile birlikte hükmün tahsisidir.”¹²

İstihsanın bir başka tarifi Debûsî’ye (ö. 430/1038) ait olup o, istihsanı “kıyâs-ı celî ile çelişen bir çeşit delilin adıdır; öyle ki kıyasla varılan hüküm istihsan ile varılan hükümden farklı olup birbirleri ile teâruz halindedirler” şeklinde tanımlar.¹³

İstihsanın Hanefî usûl literatüründe bunlardan başka birçok tarifi daha yapılmış; usûl âlimleri istihsanın mâhiyetini tam olarak ortaya koyabilmek adına

⁸ Cevherî, “kubuh”, 1/394; İbn Manzûr, “Faslu’l-kâf”, 11/8.

⁹ Bk. Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm (ö. 456/1064), *Mulahhas-u İbtâli’l-kıyas ve’r-re’y ve’l-istihsan ve’t-taklîd ve’t-ta’lîl*, tdk. İbn Temîm ez-Zâhirî, thk. Saîd el-Afgânî, (Beyrût: Dâru’l-Fıkr, 1969), 5, 9; Muhammed Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh Derslerinde İrâde, Kazâ ve Kader*, (İstanbul: Moralite Yayınları, 2012), 96.

¹⁰ Ebu’l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. et-Tayyib Basrî, *Kitâbu’l-Mu’temed fi usûli’l-fıkh*, thk. Muhammed Hamidullah, (Dımeşk: el-Ma’hedü’l-İlmî El-Fransî Li’d-Dirâsâti’l-Arabiyyeti, 1965), 2/840; Ebu’l-Feth Alâeddin Muhammed b. Abdülhamid Üsmendî, *Bezlü’n-nazar fi’l-usûl*, thk. Muhammed Zeki Abdülber, (Kahire: Mektebet-ü dâri’t-türâs, 1992), 648; Alâuddin Abdulaziz b. Ahmed Buhârî, *Keşfü’l-esrâr an Usûl-i Fıkh el-İslâm el-Pezdevî*, tdk. ve thr. Muhammed el-Mu’tasım Billâh el-Bağdâdî, (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-Arabî, 1997), 4/7-8.

¹¹ Soner Duman, “Usûlü’l-fıkh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/218-219.

¹² Bk. İmam Ahmed b. Ali er-Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî, (Kuveyt: Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1994), 4/234.

¹³ Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsâ Debûsî (ö. 430/1038) *Takvîmu’l-edille fi usûli’l-fıkh*, thk. Şeyh Halîl Muhyiddin el-Meys, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001), 404.

yoğun bir mesâi harcamışlardır. Bu isimlerden biri de Serahsî olup sadece usûl değil furû‘ eseri *el-Mebsût*’ta da istihsanın birçok tarifini vermiştir. O, istihsanı usûlünde “bir meselenin hükmü üzerinde kapsayıcı biçimde fikir yürütmeden önce ilk olarak vehimde öne çıkan (akla gelen) zâhir kıyasa aykırı; ancak bu mesele ve daha önce çözümlenmiş benzerleri üzerinde iyice fikir yürütüldüğünde ise bu aykırı delilin daha kuvvetli ve kendisi ile amel edilmesinin zorunlu olduğu ortaya çıkan (şer’i) bir delildir.” şeklinde tarif eder.¹⁴ Furû‘ eserinde naklettiği tariflerin ise özünü kolaylık ve müsâmaha ilkesinin oluşturduğunu söyleyebiliriz.¹⁵

B. İstihsan Çeşitleri

İstihsan çeşitleri, istihsanın hücciyeti ile de doğrudan ilgili olduğundan usûl eserlerinde bu konu büyük bir titizlikle ele alınmış; her bir istihsan türü, örnekleri ile birlikte açıklanmaya çalışılmıştır. İstihsanı ilk defa kısımlara ayırıp inceleyen isim ise Cessâs olup ona göre istihsanın iki anlamı vardır. Bunlardan ilki fikhî konularda müctehidin icthâdı ve görüşüne bırakılan bir takım miktar, sayı ve ölçülerin belirlenmesi anlamındaki istihsandır.¹⁶ Bu tür, daha sonra “takdîrî hüküm istihsanı” şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁷ Cessâs ve aynı istihsan türünü usûlünde zikreden Serashî, âlimler arasında meşrûiyetine dâir bir ihtilâfın bilinmediği bu istihsan çeşidine boşanmış kadınlara verilecek nafaka ve mut’a miktarlarının tespitini örnek verirler. Nitekim ilgili âyetler¹⁸ bu konuda bilgi vermezken miktarın tayini müctehide bırakılmıştır.¹⁹

Asıl ihtilâf konusu olan ve bizim de çalışmamızda esas aldığımız istihsan türü ise Hanefî usûl bilginleri tarafından farklı yöntemlerle taksim edilir. Nitekim Cessâs, istihsanın bu ikinci türünü iki ana kategoride inceleyip ilk kısmı

¹⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî*, thk. Ebu’l-Vefâ el-Afgânî, (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1973), 2/200.

¹⁵ Tarifler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 10/145.

¹⁶ Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 4/233.

¹⁷ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları* (İstanbul: Atatürk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, 1981), 128, 132; Muharrem Önder, *Hanefî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 191.

¹⁸ “... Onların (annelerin) yiyeceği, giyeceği örfü uygun olarak babaya aittir.” *Diyanet İşleri Meali (Yeni)*, (Erişim 9 Haziran 2022), el-Bakara 2/233; “ Kendilerine el sürmeden ya da mehir belirlemeden kadınları boşarsanız size bir günah yoktur. (Bu durumda) –eli geniş olan gücüne, eli dar olan da gücüne göre olmak üzere- onlara, aklın ve dinin gereklerine uygun olarak mut’a verin. Bu, iyilik yapanlar üzerinde bir borçtur.” (el-Bakara 2/236)

¹⁹ Bk. Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 4/233; Serahsî, *el-Usûl*, 2/200.

“bir fer’in her biri ile benzerlik gösterdiği iki asıl arasında gidip gelmesidir ki bunu gerekli kulan bir delâlet sebebiyle bunlardan birine ihlâk edilmesi vâcib olur” şeklinde açıklarken ikinci kısmı illetin tahsîsi merkezinde nass, icmâ‘ ve kıyas olarak üçe ayırır.²⁰ Buna karşın Debûsî, Cessâs’ın bu ikili taksimini benimsemeyip istihsanı hafî kıyas, nass, icmâ‘ ve zarûret sebebiyle istihsan şeklinde dört türü kapsayan tek bir sınıflandırmaya tabi tutar.²¹ Serahsî ve Pezdevî, Debûsî ile benzer şekilde istihsanı kısımlara ayırmakla birlikte hafî kıyas istihsanını diğer türlerden ayrı olarak ele alırlar. Ayrıca Pezdevî, Cessâs ve Debûsî’nin aksine “nass” sebebiyle istihsanı, “eser” sebebiyle istihsan olarak adlandırır.²²

Özetle söyleyecek olursak Hanefî mezhebinde –usûlcüler arasında bir takım farklılıklar bulunmakla birlikte- istihsan; hafî kıyas, eser, icmâ‘ ve zarûret sebebiyle istihsan olmak üzere dört kısma ayrılır.²³ Hafî kıyas istihsanına hemen hemen bütün usûl eserlerinde geçen yırtıcı kuşların artığı meselenini örnek verebiliriz. Nitekim Cessâs, Hanefî mezhebinde yırtıcı kuşların artığının temiz kabul edildiğini fakat açık kıyasa göre necis olması gerektiğini belirtir. Burada yırtıcı kuşların artığı, etlerinin yenilmesi haram olan yırtıcı hayvanların artığına kıyas edilir. Yırtıcı hayvanların artığı ise etlerine tabi olduğundan haramdır. Ancak bu konuda istihsana başvurulmuş ve yırtıcı kuşların artığı, bir başka asla; insanoğlunun ve eti yenilen hayvanların artığına kıyas edilerek temiz kabul edilmiştir. Gerekçesi ise yırtıcı kuşların suyu temiz kemikten ibâret olan gagalarıyla içmeleri ve bu nedenle suya salyalarının karışmıyor olması ile açıklanmıştır.²⁴

Eser sebebiyle istihsana icâre akdini örnek verebiliriz. Nitekim kira sözleşmesi akdin konusunun ma’dûm olması sebebiyle kıyasa göre geçerli bir işlem değildir. Ancak Hz. Peygamber (sav)’in “İşçinin ücretini teri kurumadan

²⁰ Bk. Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 4/234, 243.

²¹ Bk. Debûsî, *Takvîmu’l-edille*, 405.

²² Fahrû’l-İslâm Ali b. Muhammed Pezdevî, *Usûlü’l-Pezdevî (Kenzü’l-vusûl ilâ ma’rifeti’l-usûl)*, thk. Said Bekdaş, (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2014), 611; Serahsî, *el-Usûl*, 2/202-203.

²³ İstihsanın farklı bağlamlarda yapılmış başka taksimleri de vardır. Söz gelimi Pezdevî kıyası, tesiri zayıf olan açık kıyas ve fesâdî açık, sıhhati ve tesiri gizli kıyas şeklinde; istihsanı ise kendisi gizli olsa bile tesiri güçlü istihsan ve tesiri açık, fesadî gizli istihsan olarak iki kısma ayırır. (Bk. Pezdevî, *el-Usûl*, 611.) Hafî ve celi kıyasın farklı kategorilerde yapılan başka taksimleri de bulunmakta olup gerek bu sınıflandırmalara gerekse hafî ve celi kıyas türlerinin birbirleri ile karşı karşıya gelme ihtimallerine burada yer vermedik.

²⁴ Bk. Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 4/245.

önce ödeyiniz'²⁵ hadisi sebebiyle kira akdinin istihsana göre geçerli olduğuna hükmedilmiştir. Hadiste ücretin verilmesi konusundaki emrin, akdin sıhhatine delâlet ettiği ifade edilmiştir.²⁶

İcmâ' sebebiyle istihsana istisnâ' akdini örnek gösterebiliriz. Zîrâ istisnâ' akdi tıpkı icârede olduğu gibi ma'dûmun satımı olmasından ötürü kıyasa göre câiz değildir. Ancak Debûsî, burada icmâ' sebebiyle istihsana başvurulduğunu belirtir ve icmâ'ın oluşma sebebini bu konuda ümmetin hiçbir itiraz söz konusu olmaksızın bir teâmülünün bulunması ile açıklar.²⁷

İstihsanın son türü olan zarûret sebebiyle istihsana ise gerek yırtıcı kuşların arttığı meselesi gerekse icâre akdi örnek verilebilir. Nitekim Serahsî icâre akdini zarûret sebebiyle istihsan örneği olarak kabul edip istihsan gerekçesini insanların akde duydukları ihtiyaç ile açıklarken²⁸ Abdülazîz Buhârî, yırtıcı kuşların arttığı konusunda belvâ manasının gerçekleştirdiğini; kuşların havadan gelmeleri nedeniyle yırtıcı hayvanların aksine özellikle çöllerde su kaplarından uzak tutulmalarının mümkün olmadığını ve bu nedenle örneğin zarûret sebebiyle istihsan olarak da kabul edilebileceğini ifade eder.²⁹

Hanefî usûl eserlerinde istihsan gerekçeleri bu dört tür ile sınırlı tutulsa da furû' fıkıh eserlerinde burada zikredilenlerden başka gerekçelerin de kıyası terk sebebi olarak gösterildiklerini görüyoruz. Bu gerekçelerden biri örf olup aslında bazı usûl eserlerinde her ne kadar doğrudan "örf" kavramı kullanılarak ela alınmasa da icmâ' sebebiyle istihsan ile iç içe şekilde incelenmiştir.³⁰ Yine ihtiyât da bir diğer istihsan gerekçesi olarak furû' fıkıh eserlerinde yer alır.³¹ Bundan başka ihtiyaç ve meşakkat halinin³², zararı önleme³³, fayda ve yararın gözetilmesi³⁴ gayelerinin birer istihsan vechi olarak karşımıza çıktığı birçok örnek vardır. İstihsanın mahiyetine dâir bu kısa bilgilerden sonra asıl konumuza;

²⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd b. Mâce, *Sünen-ü İbn Mâce* (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2009), "Ruhûn", 4 (No. 2443); Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Beyhakî, *es-Sünenü's-sagîr li'l-Beyhakî* (Karataş: Câmiatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1989), 2/321.

²⁶ Abdülazîz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/10-11.

²⁷ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 405.

²⁸ Serahsî, *el-Usûl*, 2/203.

²⁹ Abdülazîz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/14-15.

³⁰ Bk. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 4/247-248; Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 405.

³¹ Örnek olarak bk. Şeybânî, *el-Asl*, 4/479-480.

³² Örnek olarak bk. Şeybânî, *el-Asl*, 4/189; 10/228.

³³ Örnek olarak bk. Şeybânî, *el-Asl*, 9/250.

³⁴ Örnek olarak bk. Şeybânî, *el-Asl*, 6/330.

*el-Asl'*da istihsan kelimesi ve türevlerinin kullanılmadığı istihsan örneklerine geçebiliriz.

II. *el-Asl'*da İstihsan Kelimesi ve Türevlerinin Geçmediği İstihsan Örnekleri

A. Sadece Kıyas Kelimesi ve Türevlerinin Kullanıldığı İstihsan Örnekleri

*el-Asl'*da geçen istihsan örneklerinin bir kısmında “*Bu ikisi kıyasa göre aynıdır; ancak biz kıyası bırakıyoruz*”(هما في القياس سواء إلا أنا ندع القياس)³⁵, “*Kıyasa göre şöyle olması gerekirdi... fakat biz kıyası terkettik*” (كان ينبغي في) ³⁶, “*Bu konuda kıyası terkettim*” (تركت القياس)³⁷ ibârelerinde olduğu gibi hükmü aranan meselede kıyasın terk edildiği “ودع” yahut “ترك” fiillerinden biri kullanılarak açıkça belirtilirken “*Bu ve ilki kıyasa göre aynıdır... ve biz bu konuda kıyası tercih etmiyoruz*” (هذا و الأول سواء في القياس) ³⁸ örneğinde olduğu gibi kimi yerde de kıyasla amel edilmediği dile getirilerek hükmün istihsana göre çözümlendiğine açıkça işaret edilir. Eserde geçen bazı örneklerde ise incelenen meselede istihsana başvurulduğu, kıyasa göre hüküm verildiği takdirde son derece ağır ve çirkin sonuçların ortaya çıkacağı vurgulanmasından anlaşılmaktadır. “*Şayet bu konuda kıyası alırsak ... Bu aşırı derecede kötü olur*” (ولو أخذنا بالقياس في هذا... فهذا) ³⁹ ifadesinde olduğu gibi. *el-Asl'*da burada zikrettiklerimizden başka, kıyasa göre hüküm verilmediğini gösteren daha birçok ibâre bulunmakta olup biz bu türden istihsan örneklerine yemin bahsinde geçen bir konuyu örnek gösterebiliriz:

“Dâbbe”ye binmeyeceğine yemin eden ve bu konuda herhangi bir niyeti de olmayan bir kişinin durumunun incelendiği örnekte bu kişi ata/beygire, eşeğe ve katıra binerse yemininin bozulacağı ifade edilir. Aynı kişi “dâbbe” olarak isimlendirilmeyen; söz gelimi deve gibi bir hayvana binecek olsa kıyasa göre

³⁵ Muhammed b. Hasan Şeybâni, *el-Asl*, nşr. Mehmet Boynukalın (Beirut: Dâr-u İbn Hazm, 2012), 1/33, 252; 2/533.

³⁶ Şeybâni, *el-Asl*, 7/576; 8/300. Ayrıca bk. *el-Asl*, 3/273; 4/592.

³⁷ Şeybâni, *el-Asl*, 5/528.

³⁸ Şeybâni, *el-Asl*, 7/153. Ayrıca bk. *el-Asl*, 10/497.

³⁹ Şeybâni, *el-Asl*, 5/509. Ayrıca bk. *el-Asl*, 7/42.

hüküm yine bu şekildedir. (و كذلك ... في القياس)⁴⁰ Kıyasa dayalı hükmün gerekçesi “dâbbe” kelimesinin yeryüzünde sürünen/dolaşan şey anlamına gelip bu hayvanların hepsini kapsaması ile açıklanmış; “*Yer yüzünde yürüyen hayvanlar (دابة) ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır*”⁴¹ âyeti de burada delil gösterilmiştir.⁴² Ancak *el-Asl*'da “*fakat ben bu konuda kıyası bırakıyorum*” (و كلني أدع القياس في ذلك) denilerek kıyasın terk edildiği; yemin sırasında kullanılan ifadeye –kişinin niyet etmesi durumu hariç- insanlar bu ifadeyi hangi anlamda kullanıyorlarsa o anlamın yükleneceği belirtilmiştir. (... على معاني كلام الناس ...) Bununla birlikte meselenin hiçbir yerinde istihsana başvurulduğuna yönelik bir ifade de kullanılmamıştır.⁴³ Kâsânî, bu meselede umûm bir lafzın, örf ve âdetin esas alınması ile tahsise uğradığını ve kişinin aslında bu yemini ile bütün hayvanları kasdetmediğinin açık olduğunu iler sürer.⁴⁴ Gerek *el-Asl*'da geçen “... على معاني كلام الناس ...” şeklindeki ibâre gerek Kâsânî'nin açıklamaları örneğin örf sebebiyle istihsan örneği olduğunu göstermektedir.

Kıyasın terk edildiğinin açıkça belirtildiği bir başka örnek mirasçılar arasında ortak olan yıkılmak üzere bir duvar hakkındadır. Şöyle ki duvarın yıkılmak üzere olduğu mirasçıların birine bildirilecek olsa ancak bahsi geçen kişi herhangi bir önlem almadığı için duvar yıkılarak birinin ölümüne sebep olsa kıyasa göre hiçbir mirasçının diyet ödeme sorumluluğu yoktur. (فانه ينبغي في القياس ...) *el-Asl*'da söz konusu hükmün gerekçesi kendisine haber verilen mirasçının diğerlerinin izni olmaksızın duvarı yıkmaya imkânının olmaması ile açıklanır. Ancak burada kıyasın bırakıldığı (و لكننا ندع القياس) ve kendisine duvarın durumu haber verilen mirasçının duvardaki hissesi oranınca tazminle yükümlü olmasına hükmedildiği ifade edilmiştir.⁴⁵ Çünkü bu kişi, diğer mirasçıları durumdan haberdâr ederek duvarın yıkılmasını isteyebilirdi. Kaldı ki duvarın yıkılmak üzere olduğunu ortakların hepsine birden bildirmek oldukça zordur. Eğer bir

⁴⁰ Şeybânî, *el-Asl*, 2/345.

⁴¹ el-En'âm 6/38. (وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ) Yine Hüd sûresi 6. âyette مِنْ شَرِّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ 55. âyette ise الدَّوَابِّ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رُزُقُهَا buyrulmaktadır.

⁴² Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 9/12; İmam Alâuddîn Ebî Bekir b. Mes'ûd Kâsânî, *Bedâiu's-sanai' fî tertîbi's-şerâi'*, thk. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmed Abdulmevcûd, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 4/151.

⁴³ Şeybânî, *el-Asl*, 2/345.

⁴⁴ Kâsânî, *Bedâiu's-sanai'*, 4/151.

⁴⁵ Şeybânî, *el-Asl*, 7/28.

kısmına bildirmek haber verilen kişinin payı nispetinde geçerli sayılmazsa bu ölen kişiye de zarar vermek anlamına gelir.⁴⁶ Son açıklamalardan hareketle örneğin zararı önleme sebebiyle istihsan örneği olduğunu söyleyebiliriz.

el-Asl'da geçen bazı istihsan örneklerinde ise yukarıda zikrettiklerimizden farklı olarak kıyasın terk edildiği açıkça dile getirilmez. Ancak “*Bu ve ilki kıyasa göre eşittir*” (هذا وذاك سواء في القياس)⁴⁷, “*Bu ikisi kıyasa göre aynıdır*” (هما في القياس سواء)⁴⁸, “*Kıyasa göre o bunun benzeridir*” (كان مثل ... ذلك في القياس)⁴⁹, “*Bu konuda kıyas, şöyle olmasıdır*” (و القياس في هذا أنها)⁵⁰, “*Kıyasa göre şöyle olması gerekirdi*” (كان ينبغي في القياس أن يكون)⁵¹ gibi farklı ibârelerle meselenin kıyasa göre çözümü verilip ardından mesele kıyasa aykırı şekilde hükme bağlanarak istihsana başvurulduğu gösterilmiş olur. Bu örneklerin bir kısmında kıyasla amel edilmeme nedenine de metinde yer verilir. Taharet başlığı altında geçen bir örnek *el-Asl*'da şu şekilde işlenmiştir:

“- Elbiseye bulaşıp da kuruyan bir meniye bir kişi kazıyacak olsa bu konudaki görüşün nedir?

- Bu, o kimse için yeterlidir. (Nitekim) bize Hz. Âişe (r.a.)’dan onun Resûlullah (sav)’in elbisesindeki meniye ovalayıp sürttüğüne dâir bir rivâyet ulaştı.

- Şayet elbiseye kan yahut dışkı bulaşır da o kişi bunları kazırsa (buna ne dersin)?

- Bu, yeterli olmaz.

- Bu iki durum arasındaki fark nedir?

- Kıyasa göre her ikisi de eşittir. Ancak meni hakkında eser gelmiştir ki biz de onunla amel ettik.” (هما في القياس سواء غير انه جاء في المنى اثر فاخذنا به)⁵²

el-Asl'dan alıntılararak verdiğimiz metinde görüldüğü üzere burada kıyas lafzı kullanılmakla birlikte terk edildiği açıkça dile getirilmemiş; fakat kıyasa

⁴⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 27/10.

⁴⁷ Şeybânî, *el-Asl*, 7/194.

⁴⁸ Şeybânî, *el-Asl*, 1/135.

⁴⁹ Şeybânî, *el-Asl*, 3/12.

⁵⁰ Şeybânî, *el-Asl*, 4/402.

⁵¹ Şeybânî, *el-Asl*, 4/447; 5/508. Ayrıca bk. *el-Asl*, 3/13.

⁵² Şeybânî, *el-Asl*, 1/47.

aykırı hükmü gerektiren bir eser ile amel edildiği ifade edilmiştir. Nitekim kıyasa göre tıpkı kan ve dışkıda olduğu gibi meninin kazınmasının da elbisenin temiz sayılması için yeterli olmaması gerekirdi. Çünkü kazımak sadece elbisenin dışındaki pisliği giderirken elbisenin içine işleyen necâset yalnızca su ile giderilebilir. Ancak bu meselede, Hz. Âişe'den nakledilen hadis⁵³ sebebiyle istihsânen elbisenin temiz olduğuna hükmedilmiştir.⁵⁴ *el-Asl*'da burada yer verdiklerimizden başka sadece kıyas kavramının geçtiği çok sayıda istihsan örneği daha vardır.⁵⁵

B. İstihsan Yahut Kıyas Kavramına İşaret Eden Lafızların Kullanıldığı İstihsan Örnekleri

el-Asl'da, bazı istihsan örneklerinde istihsan yahut kıyas kavramı geçmemekle birlikte bazı lafız ve ibâreler, doğrudan istihsan kavramını karşılamak yahut istihsana dayalı hükme işaret etmek; benzer şekilde bazen de kıyas kavramını karşılamak üzere kullanılırlar. Bu türden ifadelere ayrı başlıklar altında yer verebiliriz:

1. Hasen (حسن)

İstihsan kavramının kendisinden türediği “حسن” kelimesi *el-Asl*'da istihsan hükmüne işaret etmek üzere kullanılan lafızlardan biridir. Eserde birçok yerde sözlük anlamı ile geçen bu kavram⁵⁶, tespit edebildiğimiz kadarıyla iki yerde istihsanı karşılamak üzere kullanılmıştır. Bu örneklerden biri boşamaya tanıklık hususundadır. Şöyle ki kadına ait bir şahit bâin talakla boşamaya dair tanıklıkta bulunsa ve kadın bu şahidinin âdil bir kimse olduğunu; diğer şahidinin ise şehir içinde bulunduğunu iddia etse ve hâkimden diğer şahidi gelinceye kadar kendisini âdil bir kimsenin yanında bırakmasını istese; böyle bir durumda hâkimin kadına üç gün süre vermesinin ve diğer şahidin ne yapacağını görünceye kadar kadın ile eşinin ayrı yerlerde kalmasına hükmetmesinin güzel olacağı ifade edilir. (فذلك حسن)⁵⁷

⁵³ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-ü Ebî Dâvûd*, (Riyad: Dâru's-Selâm, 2009), “Tahâret”, 134 (No. 371-373).

⁵⁴ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/ 81.

⁵⁵ Örnek olarak bk. Şeybânî, *el-Asl*, 1/47, 135, 145; 2/317, 533; 3/13, 37, 388; 4/402, 509; 5/528; 6/210; 7/181; 8/163, 171; 10/219; 11/362.

⁵⁶ Örnek olarak bk. Şeybânî, *el-Asl*, 1/53, 61, 109; 4/30.

⁵⁷ Şeybânî, *el-Asl*, 4/524.

Serahsî, kıyasa göre hâkimin karı-kocayı birbirinden ayırmaması gerektiğini ifade eder. Çünkü delil; yani bu meselede bir kişinin tanıklığı boşamaya hükmetmek için yeterli değildir. Ancak tanıklık hususundaki bu kâide incelediğimiz örnekte terk edilerek kadına üç gün süre verilmesine hükmedilmiştir. İstihsan gerekçesine dâir farklı bir takım izâhlar getirilse de bizce içlerinde en öncelikli olanı ihtiyâtı gözetmeye yönelik açıklamalardır. Nitekim istihsana dayalı bu hüküm ile bâin talakla boşanmış olma ihtimali bulunan bir kadının helallîği noktasında ihtiyâta uygun hareket edilmiş olacaktır. Diğer yandan bu hükmün koca açısından büyük bir zararı da yoktur.⁵⁸ Şunu da belirtelim hâkim, kadının, eşinin yanında kalmasına hükmederse bunda bir sakınca da bulunmaz.⁵⁹

Yukarıda görüldüğü üzere *el-Asl*'da bu meselenin işlendiği paragrafta kıyas ve istihsandan söz edilmemekle birlikte “hasen” olarak nitelendirilen bu hüküm, Serahsî tarafından istihsana dayalı bir hüküm olarak açıklanmıştır. Tıpkı bu örnekte olduğu gibi “hasen” lafzının istihsanı karşılamak üzere kullanıldığı başka bir mesele daha vardır.⁶⁰

2. Ehabbu ileyye (أحب إلي)

el-Asl'da, tespit edebildiğimiz kadarıyla üç yerde istihsanı karşılamak üzere “bana göre daha sevimlidir, güzeldir” anlamındaki “أحب إلي” ibâresi kullanılır. Hünsâ başlığı altında geçen bir meseleyi bu ibârenin kullanıldığı yerlere örnek verebiliriz. Şöyle ki mürâhik hünsâ cemaatle namaz kılacağı zaman başörtüsü takması ve erkeklerin arkasında, kadınların önünde namaz kılması gerekir. Şayet kadınların safında namaz kılacak olursa bu durumda ne yapacağı sorusuna, *el-Asl*'da “namazını iâde etmesi bana göre daha güzeldir” (أحب إلي) şeklinde yanıt verilir.⁶¹ İşte namazın tekrarına dâir bu hüküm istihsana dayalı olup kıyasa göre henüz baliğ olmadığından namazı tekrar kılması şart değildir. Ancak ibadetlerde asloğan ihtiyât olduğundan istihsânen bu kişi bulûğa ermiş gibi kabul edilir. Çünkü şayet erkek ise ne başörtüsü kullanmasının ne de erkek safı ile kadın safı arasında durmasının onun namazına bir zararı

⁵⁸ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 6/152.

⁵⁹ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, 4/ 524.

⁶⁰ Şeybânî, *el-Asl*, 2/38.

⁶¹ Şeybânî, *el-Asl*, 9/324.

bulunmaz.⁶² Namazın tekrar kılınması hususundaki istihsana dayalı hükme farklı eserlerde de temas edilirken içlerinde Serahsî'nin de bulunduğu bir kısım fukahâ, hüsnânın mürâhık olması durumunda -bâliğ olmasının aksine- namazı tekrar kılmasının vâcib değil müstehap olduğunu ifade eder.⁶³

Tahâret bahsinde geçen bir başka örnek ise şu şekildedir:

“- Tüküren ve tükürüğünde sarılık gören kimse hakkındaki görüşün nedir? Bu durum abdestini bozar mı?

- Hayır, bozmaz.

- Şayet kan ve tükürük -biri diğerine galib gelmeksizin- eşit miktarda olursa bu konudaki görüşün nedir?

- Tekrar abdest alması ve bu konuda sika (güvenilir, ihtiyâtlı) olanı tercih etmesi bana göre daha güzeldir. (أحب الي)”⁶⁴

Kıyas ve istihsan kavramlarının geçmediği yukarıdaki paragrafta, istihsana işaret etmek üzere “ehabbu ileyye” ibâresi kullanıldığı gibi istihsan gerekçesi de açıkça zikredilmiştir. Kıyasa göre böyle bir durumda abdestin tekrarlanması gerekli değildir. Serahsî, kıyasın gerekçesini abdestli olma hali kesin bilgiye dayanırken abdestin bozulması hususunda kişinin şüphe içerisinde olması ile açıklar. Ancak *el-Asl*'dan alıntılanarak verdiğimiz metinde de açıkça ifade edildiği üzere ihtiyâten tekrar abdest alması güzel görülmüştür. Serahsî, kıyas ve istihsan hükümlerinden biri tekrar abdest almayı gerektirirken diğerinin gerektirmediğini ve bu hususta ihtiyâta göre davranmanın Hz. Peygamber (sav)'den nakledilen “*Haram ile helal bir şeyde birleşirse haramlık helalliğe gâlip getirilir*”⁶⁵ hadisi gereği daha öncelikli olduğunu dile getirir. Serahsî

⁶² Serahsî, *el-Mebsût*, 30/106-107.

⁶³ Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen el-Bârî ez-Zeylaî, *Tebyinü'l-hakâik şerh-u Kenzi'd-dekâik ve Hâşiyetü's-Şelebî*, (Kâhire: El-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîre, 1313/1895), 6/215; Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed b. Nüceym, *el-Bahru'r-râik şerh-u Kenzi'd-dakâik*, (Muhammed b. Hüseyin b. Ali et-Türî'nin tekmiyesi ve İbn Âbidin'in hâşiyesi ile birlikte), (y.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, ts.), 8/539; Serahsî, *el-Mebsût*, 30/107.

⁶⁴ Şeybânî, *el-Asl*, 1/44.

⁶⁵ Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîbu'r-rahman el-A'zamî, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 7/199.

ayrıca burada “ehabbu ileyye” ifadesinin aslında istihsan hükmünün vâcip olmadığına işaret ettiğini de ileri sürer.⁶⁶

Gerek “hasen” lafzı gerekse “ehabbu ileyye” ifadesine verdiğimiz örneklerin hepsi dikkat edileceği üzere birer ihtiyât sebebiyle istihsan örneğidir. Örneklerin bir diğer ortak noktası ise her birinde istihsan hükmü ile amel etmenin zorunlu/vâcip olmayışdır. İstihsanın bağlayıcılığı ile ilgili bu durum usûl eserlerinde ele alınan ve tartışma konusu olan meselerden biri olup Hanefî mezhebinde hâkim kanaat kıyas ve istihsana dayalı hükümlerin karşı karşıya geldiği bir meselede artık kıyas ile amel etme imkânının bulunmadığı yönündedir.⁶⁷ Hatta Debûsî ve Serahsî'nin aksi bir iddanın küfür olacağına yönelik açıklamaları da literatürdeki yerini almıştır.⁶⁸ Hal böyle iken bilhassa Serahsî'nin yukarıda “ehabbu ileyye” ifadesi üzerinden yaptığı açıklamalar oldukça dikkat çekicidir. Bu durumu örneklerin her birinin ihtiyât sebebiyle istihsan örneği olmaları ve hiç birinde doğrudan istihsan ve kıyas kavramlarının kullanılmamış olması ile ilişkilendirmek mümkün olsa da *el-Asl*'da yer alan, birer ihtiyât sebebiyle istihsan örneği olmalarına rağmen kıyasın uygulanma imkânının kalmadığı⁶⁹; kezâ doğrudan istihsan kavramı kullanılmakla birlikte açıkça istihsan hükmünün bağlayıcı olmadığını gösteren ifadelerin yer aldığı örnekler⁷⁰ bu noktada bir genelleme yapmayı engeller. İstihsanın bağlayıcılığı ile ilgili bu konu müstakil bir araştırmayı gerektirdiğinden ve çalışmamızın sınırlarını aştığından burada bu bilgilerle iktifâ ediyoruz.

3. Kabîh (قبیح)

“Hasen” ve “ehabbu ileyye” ibârelerinden farklı olarak bazı ifade ve lafızlar *el-Asl*'da kıyas kavramını karşılamak üzere kullanılırlar. Bunlardan biri “قبیح” lafzı olup eserde birçok yerde kıyas ve istihsan kavramları ile birlikte

⁶⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/77. “Ehabbu ileyye” ibâresinin istihsanı karşılamak üzere kullanıldığı bir başka örnek için bk. Şeybânî, *el-Asl*, 7/272.

⁶⁷ Pezdevî'nin aksi yönde; yani istihsan karşısındaki kıyas ile amel etmenin mümkün olduğu şeklinde anlaşılabilir bir takım ifadeleri bulunmaktadır. Şârihler tarafından onun bu açıklamaları farklı şekillerde yorumlanmıştır. (Bk. Pezdevî, *el-Usûl*, 611; Abdülazîz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/9-10; Kıvamüddin Emir Kâtib b. Emir Ömer el-Farâbî el-İtkânî, *eş-Şâmil fî şerh-i Usûli'l-Pezdevî*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 488), 321a-b.

⁶⁸ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 2/404; Serahsî, *el-Mebsût*, 2/201.

⁶⁹ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, 1/27-28, 37-38, 4/369, 4/479-480. Bu örneklerin hiç birinde istihsanı benimseyen mezheb imamı yahut imamlarının aynı zamanda kıyas ile de amel edilebileceğine yönelik bir ifadesi bulunmaz.

⁷⁰ Şeybânî, *el-Asl*, 2/266.

kullanılırken⁷¹ bazen de tek başına istihsanın zıddı olarak ve kıyasa dayalı hükme işaret etmek üzere gerek bu şekilde gerekse fiil formunda (أستقبح) geçer. Biz ise burada tek başına ve kıyas hükmüne işaret etmek üzere kullanıldığı yerlere örnek vereceğiz.

el-Asl'da hadlerde zamanaşımının mümkün olup olamayacağı ile ilgili bir meselenin anlatıldığı pasajda “kabih” lafzına fiil formunda rastlamaktayız. Şöyle ki iki kişinin bir adamın hırsızlık yaptığına dair tanıklık etmeleri ve bu hırsızlık suçunun üzerinden de zaman geçmiş olması halinde söz konusu şahitler hâkim tarafından adaletleri bilinen kimseler dahi olsalar ve hatta hırsızlığı anlatıp kesinleştirseler de suçu işleyene had cezası uygulanmaz. Tıpkı hırsızlık gibi zina ve sarhoşluk yapıldığına dair tanıklıkta da had cezası zamanaşımı olması halinde tatbik edilmez. *el-Asl*'da bu hükme Hz. Ömer (r.a.)'tan yapılan “*hangi kavim haddi gerektiren bir suça şahit olup da suçun işlendiği sırada buna tanıklık etmezse sonra ettiğinde ancak kin ve nefretinden dolayı etmiştir*”⁷² şeklindeki rivâyet delil gösterilir ve bu naklin devamında “*ben gençliğinde hırsızlık yapmış, şarap içmiş, zina etmiş bir kimsenin yüz yaşından sonra getirilip de benim de ona had vurmamı kötü görürüm* (أستقبح)” ifadeleri kullanılmıştır.⁷³ Her ne kadar konunun incelendiği bu paragrafta kıyas ve istihsandan söz edilmese de meselenin istihsana göre çözümlendiğini, *el-Asl*'da başka bir yerde geçen “*had cezası zamanaşımına uğradığında ben ondan haddi düşürmeyi istihsan ederim*” cümlesinden anlıyoruz.⁷⁴ Görüldüğü üzere bu örnekte “istikbâh” lafzı, “istihsan”ın zıddı olarak ve kıyasa dayalı hükme işaret etmek üzere kullanılmıştır.

Meselenin kıyas ve istihsan yönlerini ise şu şekilde açıklayabiliriz: Hanefî İmamları zamanaşımı hususunda Allah hakkı-kul hakkı ayırımına gitmekte⁷⁵ ve sadece Allah hakkı olan had cezalarında zamanaşımını dikkate

⁷¹ Örnek olarak bk. Şeybânî, *el-Asl*, 5/509, 7/42.

⁷² Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 7/432.

⁷³ Şeybânî, *el-Asl*, 7/253.

⁷⁴ Şeybânî, *el-Asl*, 7/202.

⁷⁵ Allah hakları denilince iman ve ibadet gibi yalnızca Allah'a yöneltilen, sadece O'nun lâıyk olduğu haklar ve aynı zamanda belirli bir kişi ve zümreyi değil kamu yarar ve düzenini ilgilendiren haklar kastedilir. Hanefî fakihler usûl ve furû' eserlerinde sırf Allah hakkı olan fiil veya hükümleri sekiz kategoride ele almışlardır. Bu sekiz gruptan biri de tam cezalar olup bunlar hadlerden hırsızlık, zina, şarap içme, silahlı gasp ve eşkiyalık suçlarına verilen cezalardır. Kul hakları ise sonuçta kamu yararını ilgilendirse bile ilk planda ferde ait bir menfaatin korunmasını hedef alan ve ferde söz hakkının verildiği haklardır. Bunların dışında bir yönü ile Allah hakkı bir yönüyle de kul hakkı

almaktadır. Nitekim *el-Asl*'da zina, hırsızlık, içki içme cezalarında işletilen zamanaşımı kuralının kazf, içerisinde kısas yahut erş bulunan yaralamalarla ilgili cezalarda -tanıklık ister yeni ister eski bir suça dair olsun-işletilemeyeceği ve haddin uygulanacağı belirtilir. Hükmün gerekçesi ise bunların insanlara ait haklar yani kul hakları olmaları ile açıklanır.⁷⁶ İmam Şâfiî'nin de benimsediği kıyas hükmüne göre ise zamanaşımının cezayı düşürmemesi açısından haklar arasında bir fark yoktur.⁷⁷

İstihsan hükmünün gerekçesi *el-Asl*'da Hz. Ömer (r.a.)'dan nakledilen rivâyete dayandırılrsa da farklı furû' fıkıh eserlerinde başka açıklamalar da yapılmaktadır. Bahsi geçen eserlerin birleştiği nokta ise üzerinden uzun zaman geçen bir suç hakkındaki tanıklıkta töhmet ve şüphenin bulunuyor olmasıdır. Söz konusu şahitliğin ilk zamanda yapıldığı takdirde bunun Allah rızası için yapılmış bir şahitlik olduğu düşünülürken başlangıçta suçu örtme taraftarı olan kişinin bundan vazgeçip daha sonra suça tanıklık girişiminde bulunmasının kin ve düşmanlık şüphesini akla getireceği ileri sürülür. Tam da bu nedenle Allah hakkı olan suçlarda üzerinden zaman geçtikten sonra yapılan tanıklıklar kabul edilmez. Şunu da belirtelim ki mezhep imamları her ne kadar had uygulanmasa da söz gelimi hırsızlık suçunda çalınan malın tazmin edileceğini belirtirler. Çünkü bu, kul hakkı kısmına dâhildir ve zamanaşımı ile düşmez.⁷⁸ *el-Asl*'da "kâbih" kelimesi ve türevlerinin yukarıdaki örnekte olduğu gibi kıyasa dayalı hükme işaret etmek üzere kullanıldığı başka yerler de vardır.⁷⁹

4. Bu ikisi arasındaki fark nedir? (من أين اختلف)

el-Asl'da bazı istihsan örneklerinde "bu ikisi arasındaki fark nedir?" şeklinde geçen soru formundaki ibâre, hükmü aranan mesele ile bir başka mesele arasında benzerlik kurulduğunu; ancak benzer olmalarına rağmen aynı hükmü almadıklarını göstermek üzere kullanılmıştır. Bu tür örneklerde sorunun kendisi terk edilen kıyasa; verilen yanıt ise istihsan gerekçesine işaret

niteliği taşıyan haklar da bulunmaktadır. Kazf (zina iftirası) ve kısas cezaları da bu grupta yer alırlar. Ali Bardakoğlu, "Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/142-143.

⁷⁶ Şeybânî, *el-Asl*, 7/253.

⁷⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 9/69.

⁷⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 9/69; Muhammed b. Ferâmürz Molla Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm fî şerh-i Gureri'l-ahkâm*, (Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi Yayınları, ts.), 2/67.

⁷⁹ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, 1/163, 2/79.

etmektedir. Namaz bahsindeki karşılıklı konuşma şeklinde ele alınan bir meseleyi burada örnek verebiliriz:

“-Namaz kılan bir adamın arkasında başka bir kişi Kur’ân öğreniyor olsa ve namaz kılan kişiden hatırlatma yapmasını istese o da birçok kez hatırlatmada bulunsa, bu konu hakkındaki görüşün nedir?

- Bu durum onun namazını bozar ve tekrar kılması gerekir.

- İmamla namaz kılan ve imam okurken ona hatırlatmada bulunan kimse hakkında ne düşünüyorsun? Bu onun namazını bozar mı?

- Hayır, bozmaz.

- Bununla ilk durum arasındaki fark nedir? (من أين اختلف)

- Çünkü imama uyan kişinin maksadı tilâvettir; ilkininki ise ta’lîm.”⁸⁰

İlk durumda; yani namaz kılan kişinin Kur’ân öğrenen kimseye hatırlatma yapması halinde namazının bozuluyor olması bu olayın karşılıklı konuşma gibi değerlendirilmesinden kaynaklanır. Burada Kur’ân okuyan kişi, “Okuduğum kısımdan sonra ne geliyor? Bana hatırlat” demiş; namaz kılan ise “Okuduğun kısımdan sonrası şöyledir. Bunu benden öğren” yanıtını vermiş gibi kabul edilir ki bu, yukarıdaki metinde de geçtiği üzere bir öğrenme-öğretme yani ta’lîm ilişkisidir. Söz konusu diyalog aralarında gerçekten geçmiş olsa idi namaz kılan kişinin namazının bozulacağı da kesindi. Bu durum ile imama uyan kimsenin imama hatırlatmada bulunması arasında ne fark olduğu sorularak kıyasa göre imama hatırlatma yapan kişinin durumunun da aynı olması gerektiğine ve dolayısıyla namazının bozulacağına işaret edilmiş olur.⁸¹ Ancak yine metinde geçtiği üzere bu iki mesele ilkinde ta’lîm ikincisinde tilâvet maksadı bulunduğu için niyet bakımından birbirlerinden farklı kabul edilmişlerdir. Kıyasın terk edilmesi de aslında bu nedenledir. Bununla birlikte Serahsî, istihsana dayalı hükmün gerekçesini açıklamak üzere Hz. Peygamber (sav) ve sahabeden farklı nakillerde de bulunmuştur. Zîrâ nakledildiğine göre Resûlullâh (sav) namaz sırasında okuduğu sûrenin bir kısmını unutmuş; namazını bitirdikten sonra “Aranızda Übeyy yok muydu?” diye sorup Übeyy’in orada olduğunu öğrenince “Keşke bana hatırlatsaydın” buyurmuştur. Yine Hz.

⁸⁰ Şeybânî, *el-Asl*, 1/170-171.

⁸¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/193.

Ali (r.a.)’tan imama hatırlatma yapılmasını tavsiye ettiği bir rivâyet nakledildiği gibi İbn Ömer (r.a.)’ın namaz sırasında sûreyi hatırlayamadığı bunun üzerine Nâfi‘in ona hatırlatmada bulunduğu da rivâyet edilmiştir.⁸²

el-Asl’da “من أين اختلف” ibâresinin tek başına kıyası karşılamak üzere kullanıldığı başka örnekler de vardır.⁸³ Bununla birlikte *el-Asl*’da bu ibâreye kıyas-istihsan ikili ile birlikte rastlamak da mümkündür.⁸⁴

5. ... ve ... eşittir (سواء)

“سواء” lafzı, *el-Asl*’da, “Bu ikisi kıyasa göre eşittir; fakat ben bunu istihsan ediyorum ve bu konuda kıyası bırakıyorum” (هما سواء في القياس ولكني)⁸⁵; “Biz, bu ve ilki kıyasa göre aynı oldukları halde bunu ilk bâba kıyas etmiyoruz” (ولا نقيس هذا بالأول وهذا والأول في القياس سواء)⁸⁶ şeklindeki ibârelerde olduğu gibi kıyas-istihsan ikilisi yahut sadece kıyas ile birlikte sıklıkla kullanılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu lafzın kıyası karşılayacak şekilde tek başına geçtiği yerler de vardır. Tek başına geçtiği ve bizim tespit edebildiğimiz bir örnek şöyledir:

“- Cuma günü imam teşehhüdeyken ona yetişen kimse hakkındaki görüşün nedir? Cuma namazını mı kılar?

- Evet.

- Neden?

- Senin görüşüne göre mukîmin namazına dâhil olan seferî kaç rekât kılar?

- Dört rekât olarak mukîmin namazını kılar.

- İşte bu ve o eşittir (فهذا و ذلك سواء); İmamın namazına yetişmişken ona imamın namazının vâcip olduğunu görmüyor musun? Bu durumda imamın namazına başlamış ve niyet etmişken nasıl onun namazından başka bir namaz kılar?

⁸² Bu ve diğer açıklamalar için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/193-194.

⁸³ Şeybânî, *el-Asl*, 1/171-172. Bu ibârenin kullanıldığı bir başka örnekte ise yapılan kıyas işlemi, istihsana dayalı bir hükme kıyas olup istihsanın ta’diyesi ile ilgilidir. Bk. Şeybânî, *el-Asl*, 1/96-97.

⁸⁴ Örnek olarak bk. Şeybânî, *el-Asl*, 7/215-216.

⁸⁵ Şeybânî, *el-Asl*, 11/299.

⁸⁶ Şeybânî, *el-Asl*, 11/210.

- Muhammed dedi ki: Şayet son rekâte yetişmemişse Cuma namazını dört rekât kılar. Bu Züfer'in de görüşüdür.”⁸⁷

Kıyas ve istihsan kavramlarının kullanılmadığı bu örnekte Cuma günü imam teşehhütteyken namaza yetişen kişinin durumu, mukîme uyan seferiye benzetilir ve seferî, mukîme uyduğunda nasıl ki namazı dört rekât kılıyorsa bu kişinin de iki rekât olarak Cuma namazını kılması gerektiği belirtilir. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf tarafından benimsenen bu hüküm kıyasa dayalı olup yapılan kıyas işlemine işaret etmek üzere yukarıdaki metinde de görüldüğü üzere “işte bu ve o eşittir” (فهذا و ذلك سواء) ibâresi kullanılmıştır.

Kıyas hükmünü benimseyenlerin görüşlerini temellendirmek üzere getirdikleri delil ise Hz. Peygamber (sav)’den nakledilen “*Yetiştiginizi kınız, kaçırdığınızı kaza ediniz*”⁸⁸ hadisidir. Nitekim bahsi geçen kişi her ne kadar iki rekâtı kaçırmış olsa da teşehhüde yetiştiği için Cuma namazına yetişmiş sayılır. Bunun delili niyet ederken öğle namazına değil de Cuma namazına niyet etmiş olmasıdır. Ancak *el-Asl*'dan alıntılanarak verdiğimiz metinde de görüldüğü üzere İmam Muhammed ve Züfer, son rekâte yetişemediği takdirde bu kişinin Cuma namazını dört rekât kılması gerektiği görüşünü benimsemiştir. Serahsî, İmam Muhammed'in burada ihtiyâta uygun hareket ettiğini belirterek istihsan gerekçesine de açıklık getirmiş olur. Ayrıca “*Kim Cuma namazından imamla bir rekâte yetişirse Cuma'ya yetişmiş olur. Şayet cemaat otururken yetişecek olursa dört rekât kılar*”⁸⁹ hadisi de bu hükme delil olarak gösterilir.⁹⁰

İstihsan ve kıyas kavramlarına işaret eden lafızlarla ilgili bilgileri sonlandırmadan önce şunu belirtelim ki *el-Asl*'da bu başlık altında yer verdiklerimizin dışında farklı bir takım lafız ve ibârelerin de istihsan yahut kıyas

⁸⁷ Şeybânî, *el-Asl*, 1/312-313.

⁸⁸ Abdürrezzâk, *Musannef*, 2/287; Ebû Adullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, (Dımaşk-Beyrut: Dâr-u İbni'l-Kesir, 2002), “Cuma”, 18 (No. 908); İbn Mâce, “Mesâcid”, 14 (No. 775); Ebû Dâvûd, “Salât” 54 (No. 572).

⁸⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî b. Mes'ûd b. Nu'mân b. Dînâr Dârekutnî, *Sünenü'l-Dârekutnî*, nşr. Şuayb Arnâvûtî, Hasan Şelebî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 2/318; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Musa el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 3/287-288.

⁹⁰ Kıyası benimseyenler tarafından gerek bu hadise gerekse ilgili açıklamalara farklı yorumlar yapılmaktadır. Nitekim hadis, cemaat selam vermiş halde otururken yetişmesi şeklinde yorumlanırken burada ihtiyâta göre davranmanın bir anlamının olmadığı da açıkça dile getirilmiştir. Çünkü bu, öğle namazı ise Cuma namazı için yapmış olduğu başlama tekbiri üzerine bina etmesi mümkün olmayacaktır; yok eğer Cuma ise Cuma namazı, dört rekât kılınmaz. Bk. Serahsî, *el-Mebûsât*, 2/35.

hükmüne işaret etmek üzere birden fazla yerde kullanıldıklarını görüyoruz. Nitekim eserde bazı yerlerde kıyasa göre yapılması yahut işlenmesi câiz yahut geçerli olmayan bir fiilin vukûunda istihsânen bir sakıncanın bulunmadığını göstermek üzere “*bunda bir sakınca yoktur*” (... لا بأس بـ)⁹¹; kıyasa göre yükümlülüğün devam etmesi gerekirken istihsânen ilgili kişinin sorumluluk ve borçtan kurtulduğunu göstermek üzere üzere “*bundan berîdir*” (كان يرينا منه)⁹² ve kıyasa dayalı hükümde bir faydanın bulunmadığına işaret etmek üzere “*bunda hayır yoktur*” (فلا خير في ذلك)⁹³ ibârelerinin birden fazla defa kullanıldığını tespit ettik. Ancak şu var ki bu ibâreler kıyas ve istihsan karşılımları bakımından yukarıda zikrettiklerimizden farklı olarak zayıf birer işaretlerdir. Bir diğer anlatımla bu ifadelerle kıyas ve istihsan arasındaki bağlantı, yukarıdaki lafızlarla bu kavram çifti arasındaki bağlantı kadar güçlü değildir.

C. İstihsan-Kıyas Kavramları Yahut Onlara İşaret Eden Lafızların Kullanılmadığı İstihsan Örnekleri

Araştırmamızın başında *el-Asl*'da geçen bazı istihsan örneklerinde ne istihsan-kıyas kavramlarına ne de onları karşılayan herhangi bir ifade ve ibâreye yer verildiğini; bunun yerine örneklerin bir kısmında gerekçesi ile birlikte istihsan hükmünün; bazısında ise sadece istihsan hükmünün zikredilmesi ile yetinildiğini dile getirmiştik. Bu örnekler arasında Hanefî usûl eserlerinde başlıca istihsan örnekleri olarak gösterilen meselelerin de bulunuyor olması bizce konuyu daha da dikkat çekici kılmaktadır. Her iki türden istihsan örneğinin *el-Asl*'da nasıl ele alındıklarına birer örnek vererek konuya açıklık kazandırabiliriz. Şöyle ki oruç ile ilgili bir mesele eserde şu şekilde işlenir:

“- Ramazan ayında oruçlu olduğunu unutarak yiyip-içen yahut cinsel ilişkiye giren kişi hakkındaki görüşün nedir?

- O günün orucunu tamamlaması gerekir, kaza yapması ise gerekli değildir. Bilhassa yeme-içme hususunda bu hükmün bir örneği, Resûlullah (sav)'den bize ulaşmıştır.”⁹⁴

⁹¹ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, 5/224

⁹² Bk. Şeybânî, *el-Asl*, 11/279.

⁹³ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, 2/381-382.

⁹⁴ Şeybânî, *el-Asl*, 2/150.

Eser sebebiyle istihsanın en meşhur örneklerinden biri olan unutarak yiyip-içen kişinin orucunun durumu⁹⁵ ile ilgili mesele yukarıdaki metinde görüldüğü üzere *el-Asl*'de kıyas ve istihsan kavamlarına değinilmeksizin; ancak istihsan gerekçesine yer verilerek işlenmiştir. Böyle bir durumda kıyasa göre bu kişinin orucunun bozulması gerekirdi. Çünkü orucun rüknü olan imsâk burada ortadan kalkmıştır. Ancak *el-Asl*'de işaret edildiği üzere bu konuda Hz. Peygamber (sav)'den gelen bir hadis sebebiyle kıyas terk edilerek istihsânen bahsi geçen kişinin orucunun bozulmamasına hükmedilmiştir. Söz konusu hadis Ebû Hureyre (r.a.)'dan nakledilen, Ramazan ayında oruçlu iken unutarak yiyip içtiğini söylemek üzere kendisine gelen sahabîye Hz. Peygamber (sav)'in “*Seni Allah yedirmiş ve içirmiştir. Orucunu tamamla*”⁹⁶ buyurduğuna dâir rivâyettir.⁹⁷ *el-Asl*'de gerekçesi ile birlikte istihsan hükmüne de yer verilen, bu türden çok sayıda istihsan örneği daha vardır. Bu örneklerin bir kısmında yukarıda olduğu gibi istihsan gerekçesi olarak bir eserden söz edilirken⁹⁸ bazısında ise orfe⁹⁹, zarûret haline¹⁰⁰, kıyasa¹⁰¹ yahut ihtiyâta¹⁰² işaret eden bir takım lafızlar kullanılmıştır.

Hanefî usûl ve furû' eserlerinde yer alan meşhur istihsan örneklerinden biri de selem sözleşmesi¹⁰³ olup bu akit *el-Asl*'de şu şekilde ele alınmıştır:

“Bir kimse, ölçüsü, vâdesi ve iyi, orta yahut düşük şeklinde kalitesi belirli olmak üzere gıda maddesinde selem akdi yapsa ve îfa (teslim) yerini de şart koşsa bu akid geçerlidir. Bunlardan birini belirlemeyecek olursa bu takdirde selem fasid olur”¹⁰⁴

Selem akdinin kıyas ve istihsana göre hükmünün ne olduğu hususunda herhangi bir açıklamanın yer almadığı paragrafta bir önceki örnekten farklı olarak istihsanın gerekçesine de değinilmemiştir. “*Nitelikleri belirlenen vâdeli*

⁹⁵ Bk. Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 405; Pezdevî, *el-Usûl*, 611; Serahsî, *el-Usûl*, 2/202.

⁹⁶ Buhâri, “Savm”, 26 (No. 1933); İbn Mâce, “Siyâm”, 15 (No. 1673); Ebû Dâvûd, “Siyam”, 39 (No.2398).

⁹⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/65.

⁹⁸ Şeybânî, *el-Asl*, 1/45-46, 143; 2/150, 457; 4/119-121, 528, 587-588; 5/97-99; 6/17-18, 573; 7/27, 211-212; 8/5; 9/364-366; 10/183-184, 186-187, 521; 11/519.

⁹⁹ Şeybânî, *el-Asl*, 2/278-279, 331, 492; 4/179-180.

¹⁰⁰ Şeybânî, *el-Asl*, 2/169, 213.

¹⁰¹ Şeybânî, *el-Asl*, 1/264-265; 3/445; 4/179-180; 6/231, 565; 9/185.

¹⁰² Şeybânî, *el-Asl*, 1/37-38; 4/482-483.

¹⁰³ Pezdevî, *el-Usûl*, 611; Serahsî, *el-Usûl*, 2/203.

¹⁰⁴ Şeybânî, *el-Asl*, 2/371.

malın peşin bedelle satımı”¹⁰⁵ anlamındaki selem akdi, istihsânen cevâz verilmiş bir sözleşme türüdür. Nitekim tanımından da anlaşılacağı üzere selem akdinde, elde olmayan bir şeyin; yani ma’dûmun satışı söz konusudur ki bu câiz değildir. Ancak Hz. Peygamber (sav)’den nakledilen bir takım rivâyetler sebebiyle kıyas terk edilerek istihsânen selem akdinin cevâzına hükmedilmiştir. Nitekim Abdullah b. Abbas (r.a.)’ın rivâyetine göre Hz. Peygamber (sav) Medine’ye hicret ettiği sırada Medine halkının tarım ürünlerini peşin bedel karşılığı bir veya iki yıllık vâde ile sattıklarını; yani selem akdi yaptıklarını görür. Bunun üzerine ise “*her kim bir şeyde selem yaparsa bunu belirli ölçüye, belirli tartıya göre ve belirli bir süre tayin ederek yapsın*”¹⁰⁶ buyururlar. Ayrıca “*Ey iman edenler! Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman onu yazın*”¹⁰⁷ âyeti ve “(Hz. Peygamber) *kişinin elinde olmayan şeyi satmasını yasaklayıp seleme izin (ruhsat) verdi*”¹⁰⁸ hadisi de istihsan hükmünün delilleri arasında zikredilir.¹⁰⁹ *el-Asl*’da bunun gibi kıyas yahut istihsan kavramlarına veya onlara işaret eden ifadelere yer verilmeksizin sadece istihsan hükmünün zikredilmesi ile yetinilen çok sayıda istihsan örneği daha vardır.¹¹⁰

İstihsan-kıyas kavramlarından herhangi birinin yahut onlara işaret eden ibâre yahut ifadelerin kullanılmadığı bu örnekler bakıldığında ilk grupta yani istihsan hükmü ile birlikte gerekçesinin de zikredildiği örneklerde eser sebebiyle istihsanın; ikinci grupta yani sadece istihsan hükmünün verildiği örneklerde ise örf sebebiyle istihsanın diğer türlere oranla daha fazla sayıda olduklarını tespit ettik. Yine eser sebebiyle istihsanın ikinci grupta da azımsanamayacak sayıda örneği vardır. Bilhassa eser sebebiyle istihsan açısından bu durum söz konusu istihsan türünün gerçekte bir istihsan olup olmadığı ile ilgili tartışmaları hatıra getirebilir. Nitekim Hallâf ve Zerkâ, nassa dayalı bir hükmün istihsan olarak isimlendirilmesine karşı çıkar. Hatta Zerkâ bu nedenle Hanefîler’in klasik istihsan taksimini ve nassın türler arasında yer almasını eleştirir. Çünkü özetle

¹⁰⁵ Bilal Aybakan, “Selem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/402-403.

¹⁰⁶ Buhârî, “Selem”, 1 (No: 2239), 2 (No: 2240), 7 (No: 2253)

¹⁰⁷ el-Bakara 2/282.

¹⁰⁸ Cemaleddin Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed Zeylaî, *Nasbu’r-râye li ehâdisi’l-Hidâye meâ Hâşiyetihi*, thk. Muhammed Avvâme, (Beyrut: Müessesetü’r-Reyyân, 1997), 4/45.

¹⁰⁹ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 12/124.

¹¹⁰ Bunlardan bir kaç için bk. Şeybânî, 1/37, 161-162, 186, 2/26, 191, 207; 3/300-301, 319, 448, 4/23-24, 63, 284, 5/17-18, 49, 106, 6/63, 211, 586, 7/214, 270, 8/21, 25-26, 33, 9/9, 353, 551, 10/239, 348, 354, 470, 11/22, 270, 548, 12/128, 141.

onlara göre burada hüküm nassa dayalı olduğu için bu hükme ayrıca istihsan ismi verilmesinin bir anlamı yoktur. Bu noktada hükmün kıyasa muâriz olmasının da bir önemi bulunmamaktadır.¹¹¹ Söz konusu iddialar, her ne kadar *el-Asl*'da da eser sebebiyle istihsanın gerçekte bir istihsan türü olarak kabul edilmediği için bu türden örneklerde kıyas yahut istihsan kavramlarına yer verilmediği gibi bir düşünceye sevkedebilirse de yine *el-Asl*'da geçen ve gerekçesi açıkça eser olarak gösterilen onlarca istihsan örneğinin varlığı düşünüldüğünde¹¹² bu ihtimal ortadan kalkacaktır. Ancak gerek bu örnekler gerekse yukarıda zikrettiğimiz ve kıyas kavramının kullanılmadığı bütün örnekler açısından bir soru zihinlerde canlılığını korumaya devam eder: Bahsi geçen örneklere ait meseleler müteahhir fukahânın iddia ettiği gibi mezhebin kurucu imamları tarafından da gerçekten istihsana dayalı olarak mı çözümlendiler yoksa bu, sadece sonraki dönem fakîhlerin yorumu mu?¹¹³

Sonuç

İstihsanın mâhiyeti tam olarak kavranmadan Hanefî usûl düşüncesinin anlaşılması mümkün değildir. Mezhebin hukuk düşüncesinin eksenini oluşturan temel prensiplerden biri olan istihsan anlayışını ise tam olarak kavrayabilmek ilk uygulama örneklerine vâkıf olmayı gerektirir. Bir diğer anlatımla her ne kadar usûl eserlerinde ortaya konulan istihsan teorisi vasıtası ile istihsan kavramı hakkında ana hatları ile bilgi sahibi olmak mümkün olsa da bütün yönleri ile istihsanı kuşatabilmek ancak pratikteki yerinin görülmesi ile mümkündür. Burada istihsanın teknik anlamı ile ilk defa kullanıldığı döneme ait uygulamalar; yani mezhebin kurucu imamlarının istihsan uygulamaları ve bu uygulamalardan hareketle imamların istihsan düşüncesinin ortaya konulması ise istihsanın teşekkül döneminden müteahhir döneme uzanan serüvenini takip edebilmek için son derece önemlidir. Bu anlamda mezhebin en temel kaynağı olan *el-Asl* üzerinde yapılacak istihsan merkezli bir çalışmanın, eserin Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in ortak çalışması olduğu düşünüldüğünde

¹¹¹ Zerkâ burada Sünnet'in yanında icmâ' için de aynı eleştirileri yapar. Benzer şekilde Hallâf'ın eleştirileri nassın yanında kıyasa dayalı hükümler için de geçerlidir. (Bk. Abdülvehhâb Hallâf, *Mesâdiru't-teşrii'l-İslâmiyyi fimâ lâ nassa fihi* (Kuveyt: Dâru'l-kalem, 1982), 75; Mustafa Ahmed Zerkâ, *İslam Hukuk Ekolleri ve Maslahat Teorisi*, çev. Ali Pekcan, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007), 154-155; a.mlf., *el-Fikhu'l-İslâmi fi sevbihî'l-cedid: el-Mehalü'l-fikhiyyi'l-âm* (Dimaşk: Matbaatü'l-İnşâ, 1965), 1/85-86.

¹¹² Örnek olarak bk. Şeybânî *el-Asl*, 1/145, 2/504, 3/272, 10/526.

¹¹³ Bu konu ile ilgili açıklamalara sonuç bölümünde değineceğiz.

mezhebin kurucu imamlarının istihsan düşüncesinin ortaya konulabilmesi için oldukça mühim olduğu açıktır.

Belirli bir eser üzerinde yapılan kavram çalışmalarında araştırmaya ilk olarak o kavramın yahut türevlerinin eserde geçtiği yerlerin tespiti ile başlandığına yukarıda değinilmişti. Ancak benzer bazı çalışmalarda sadece bu aşama ile yetinildiğine ve bu türden kısıtlı bir tarama neticesinde ulaşılan verilerden hareketle bir takım tespitlere gidilmeye çalışıldığına şahit oluyoruz. Bu yöntem ise incelenen konu hakkında bütüncül bir resim sunmayı engellerken kimi zaman bir takım hatalı sonuçlara ulaşmaya da sebep olabilmektedir. Biz de bu makâlemizde *el-Asl*'da geçen, istihsan kavramının kullanılmadığı istihsan örneklerini inceleyerek tamamlayıcı bir çalışma yapmayı hedefledik. *el-Asl*'ın tamamını okuyarak ulaştığımız veriler neticesinde ise eserde yüzlerce istihsan örneğinde istihsan kavramının kullanılmadığını; bunun yerine bazen -kimisinde terk edildiği de açıkça ifade edilmek suretiyle- sadece kıyas kavramının bazen de istihsan yahut kıyası karşılamak üzere “حسن”, “احب الي”, “قبیح”, “من اين اختلف”, “من اين اختلف” ve “سواء” lafız ve ibârelerinin kullanıldığını tespit ettik. Örneklerin diğer bir kısmında ise sadece istihsan hükmü ve gerekçesine yer verildiğini gördük.

İnceleme konumuz olan örneklerin bir bölümünde meselenin istihsana göre çözümlendiği sonucuna *el-Asl*'dan ulaşmak mümkün olmakla birlikte bir kısmında bu sonuca, Serahsî başta olmak üzere müteahhir dönem eserlere başvurularak ulaşılmaktadır. Bu noktada –yukarıda da işaret ettiğimiz üzere- Serahsî tarafından istihsan örneği olarak gösterilen meselelerin gerçekte de birer istihsan örneği olup olmadıkları; bir diğer ifade ile meselenin mezhep imamları tarafından da istihsana başvurularak çözümlenip çözümlenmedikleri hususunda bir şüphe oluşabilir. Bu haklı bir şüphe olup bu konuda kesin bir bilgi vermek her zaman mümkün değildir. Ancak *el-Asl* hakkında bilgiler verdiğimiz giriş bölümünde değindiğimiz üzere İmam Muhammed eserini tamamladıktan sonra ikinci kez gözden geçirmiş ve bu sırada delil ve gerekçeleri eserinden ayıklamıştır. Bizce bu bilgiyi nakleden Serahsî'nin eserin ilk versiyonunu görmüş olması muhtemeldir. *el-Mebsût*'da geçen bazı bilgiler de bu ihtimali destekler niteliktedir. Nitekim biz her iki eseri paralel olarak okuduğumuz sırada Serahsî'nin *el-Asl*'a nispetle bir takım nakillerde bulunduğunu; ancak naklettiği bu rivâyetlerin elimizdeki nüshada yer olmadığını; hatta bazı rivâyetlerin *el-Asl*'daki bilgiler ile çelişki arz ettiğini tespit ettik. Bu durumu, her ne kadar râvî hatası gibi farklı bir nedene bağlamak mümkün olsa da yine Serahsî'nin, *el-*

*Asl'*ın gözden geçirilmemiş nüshalarını görmüş olması ile açıklamak da imkân dâhilindedir.¹¹⁴ Bu nedenle biz Serahsî başta olmak üzere müteahhir dönem Hanefî fakîhleri tarafından yapılan kıyas ve istihsan hükümlerine yönelik açıklamaların son derece önemli olduğu kanaatindeyiz.

*el-Asl'*da istihsan kavramı üzerine yapılacak bir incelemede hangi ibâre ve ifadelerin dikkate alınması gerektiği konusunda araştırmacıya bir veri sunan bu makâlemiz yine bu eserde yapılacak farklı kavram çalışmaları sırasında benimsenmesi gereken yöntem hakkında da bir takım ipuçları vermektedir. Şöyle ki *el-Asl'* henüz terimleşme sürecinin tamamlanmadığı bir dönemde kalem alındığından eserde bir kavramı karşılamak üzere birden fazla ifade kullanılmış olabileceği gibi yine bir ifadenin birden fazla kavramı karşılamak üzere geçmiş olması da muhtemeldir. Söz gelimi biz *el-Asl'*da örfe dayanarak meselelerin hükme bağlandığını ve bu meselelerin bir kısmında “örf” kelimesinden türeyen “ma'rûf” vb. ifadelerin kullanıldığını¹¹⁵; bununla birlikte yine örfü karşılamak üzere birçok yerde “amel” kelimesinin de tercih edildiğini görüyoruz.¹¹⁶ Aslında bu durum sadece *el-Asl'*da değil; benzer eserlerde de karşılaşılabilecek olan bir durumdur. Dolayısıyla eser merkezli kavram çalışmaları sırasında resmin tamamını görebilmek için bu hususa dikkat etmek elzemdir.

¹¹⁴ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Boynukalın, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybani'nin Kitabü'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı*, 90-93.

¹¹⁵ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, 5/500.

¹¹⁶ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, 3/445.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîbu'r-rahman el-A'zamî. 10 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Aybakan, Bilal. "Selem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/402-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Bardakoğlu, Ali. "Hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/139-151. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Basrî, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. et-Tayyib. *Kitâbu'l-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hamidullah. 2 Cilt. Dimeşk: el-Ma'hedü'l-İlmî el-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabîyyeti, 1965.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa. *es-Sünenü's-sagîr li'l-Beyhakî*. 4 Cilt. Karataş: Câmîatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1989.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Musa. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424/2003.
- Buhârî, Alâuddin Abdulazîz b. Ahmed, *Keşfü'l-esrâr an Usûli'l-Fahru'l-İslâm el-Pezdevî*. thk. ve thr. Muhammed el-Mu'tasım Billâh el-Bağdâdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 3. Basım, 1997.
- Boynukalın, Mehmet. *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybani'nin Kitâbü'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usulü Açısından Tahlili*. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 1. Basım, 2009.
- Cessâs, İmam Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1994.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcu'l-luga ve Sihâhu'l-Arabîyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 4. Basım, 1990.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf. *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrut: Mektebet-ü Lübnan, 1985.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî b. Mes'ûd b. Nu'mân b. Dînâr. *Sünenü'l-Dârekutnî*. nşr. Şuayb Arnavûtî, Hasan Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsâ. *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fikh*. thk. Şeyh Halîl Muhyiddîn el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- Diyanet İşleri Meali (Yeni)*. 9 Haziran 2022. <https://www.kuranmeali.com/index.php>
- Dönmez, İbrahim Kâfi. *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları*. İstanbul: Atatürk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1981.
- Duman, Soner. Usûlü'l-fikh, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/218-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ebû Adullah Muhammed b. İsmail Buhârî. *Sahîhu'l-Buhârî*. Dımaşk-Beyrut: Dâr-u İbni'l-Kesîr, 1. Basım, 2002.
- Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen-ü Ebî Dâvûd*. Riyad: Dâru's-Selâm, 2009.

- Hallâf, Abdülvehhâb. *Mesâdiru't-teşrî'l-İslâmiyyi fimâ lâ nassa fihî*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 5. Basım, 1982.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî. *Mulahhas-u İbtâli'l-kıyas ve'r-re'y ve'l-istihsan ve't-taklîd ve't-ta'lîl*. tlk. İbn Temîm ez-Zâhirî. thk. Saîd el-Afgânî. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1969.
- İbn Manzûr, İmâm el-Allâme Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî. *Lisânu'l-Arab*. tsh. Emîn Muhammed Abdülvehhâb. Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî. 18 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd. *Sünen-ü İbn Mâce*. Dımaşk: Müessesetu'r-Risâle, 1. Basım, 2009.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrahim b. Muhammed b. Nüceym. *el-Bahru'r-râik şerh-u Kenzi'd-dakâik*. (Muhammed b. Hüseyin b. Ali et-Tûrî'nin tekmiyesi ve İbn Âbidîn'in hâşiyesi ile birlikte). 8 Cilt. y.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, 2. Basım, ts.
- İtkânî, Kıvamüddîn Emir Kâtib b. Emir Ömer el-Farâbî. *eş-Şâmil fî şerh-i Usûli'l-Pezdevî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 488, 334b.
- Kâsânî, İmam Alâuddîn Ebî Bekir b. Mes'ûd. *Bedâiu's-sana'i' fî tertibi's-şerâi'*. thk. Ali Muhammed Muavviz. Adil Ahmed Abdulmevcûd. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuruz. *Dürerü'l-hükkâm fî şerh-i Gureri'l-ahkâm*. 2 Cilt. Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi Yayınları, ts.
- Özel, Ahmet. *Haneî Fıkhi Âlimleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2. Basım, 2006.
- Önder, Muharrem. *Haneî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1. Basım, 2014.
- Pezdevî, Fahrü'l-İslam Ali b. Muhammed. *Usûlü'l-Pezdevî (Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl)*. thk. Said Bekdaş. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2014.
- Serahsî, Ebû Bekir Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Kâhire: Matbaatü's-Saâde, 1324-1331/1906-1913.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlu's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1973.
- Seyyid Bey, Muhammed. *Usûl-i Fıkıh Derslerinde İrâde, Kazâ ve Kader*. İstanbul: Moralite Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Asl*. nşr. Mehmet Boynukalın. 12 Cilt. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 2012.
- Ünal, Halit. "el-Asl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/494-495. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Üsmendî, Ebu'l-Feth Alâeddin Muhammed b. Abdülhamid. *Bezlü'n-nazar fî'l-usûl*. thk. Muhammed Zeki Abdülber. Kahire: Mektebet-ü Dâri't-Türâs, 1. Basım, 1992.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed. *İslam Hukuk Ekolleri ve Maslahat Teorisi*. çev. Ali Pekcan. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.

Zerkâ, Mustafa Ahmed. *el-Fıkhü'l-İslâmî fî sevbihi'l-cedid: el-Medhalü'l-fikhiyyi'l-âm*. 3 Cilt. Dımaşk: Matbaatü'l-İnşâ, 9. Basım, 1965.

Zeylaî, Cemaleddin Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed. *Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye meâ Hâşiyetihî*. thk. Muhammed Avvâme. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1. Basım, 1997.

Zeylaî, Fahreddîn Osman b. Ali b. Mihcen el-Bârîî. *Tebyînü'l-hakâik şerh-u Kenzi'd-dekâik ve Hâşiyetü'ş-Şelebî*. 6 Cilt. Kâhire: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîre, 1. Basım, 1313/1895.